

**IDENTITATS DE GÈNERE I ESPORT.
MASCULINITATS INDUCTORES I RESISTÈNCIES
A LA MASCULINITAT HEGEMÒNICA
AL FUTBOL ESPANYOL**

***IDENTITIES OF GENDER AND SPORT.
MASCULINITIES INDUCTORS AND RESISTANCES
TO THE HEGEMONIC MASCULINITY
TO THE SPANISH FOOTBALL***

*Ramon Llopis i Goig**

Resum

Com a contribució al recorregut històric de la Psicologia social, s'aborda ara el decurs d'un esport universal i l'atribució a un dels gèneres: el masculí, evidentment. L'autor es pregunta si s'ha produït algun canvi en el ethos de gènere del futbol com a conseqüència de la pròpia evolució de les relacions de gènere en la societat espanyola i en relació amb el que s'ha denominat la crisi de la masculinitat. I mira de contestar a abastament, en el contingut del seu detallat i documentat estudi, que es divideix en cinc parts. En la primera s'ofereix una revisió de la literatura sobre la qüestió i es desenvolupa el marc teòric en el qual es recolza la investigació presentada, en les tres següents es presenten i es discuteixen els resultats obtinguts i en la cinquena s'apunten les principals conclusions.

Paraules clau: crisi de masculinitat, esport, futbol, gènere, recorregut històric, resistències.

* Correspondència: Ramon Llopis i Goig. Departament de Sociologia i Antropologia Social. Facultat de Ciències Socials. Av. Tarongers, 4b. 46021-València (Espanya). Adreça electrònica: <Ramon.Llopis@uv.es>.

Abstract

As a contribution to the historical itinerary of the Social Psychology, it is raised now the course of a universal sport and the attribution to one of the genders: the masculine, obviously. The author asks if it has produced any change in the ethos of gender of the football as a consequence of the own evolution of the relations of gender in the Spanish society and regarding to what has been denominated the crises of the masculinity. It tries to answer, within the content of his detailed and documented study, that it is divided in five parts. In the first offers a review of the literature and develops the theoretical frame in which leans the research presented, in the three following it is presented and argued the results obtained, and in the fifth it is pointed out the main conclusions.

Key words: crises of masculinity, sport, football, gender, historical route, resistances.

Introducció

Una de las dimensions en les quals l'estudi sociològic del futbol pot contribuir al coneixement de la societat espanyola i les seues transformacions socials és la referida a les identitats de gènere. A Espanya, durant molt de temps, el futbol ha estat considerat com una «cosa d'hòmens», un espai netament masculí on les dones únicament podien estar presents com meres acompanyants. Una prova d'això és que a meitat de la dècada dels setanta del segle passat, clubs com el Granada i l' Athletic de Bilbao encara assimilaren a les seues sòcies a la categoria d'infantils, por la qual cosa no tenien veu ni vot en las assemblees (Verdú, 1980). El futbol apareixia com l'espai en el qual els hòmens –futbolistes, entrenadors, espectadors i aficionats–, compartien una experiència comuna que els permetia sentir-se i recrear-se com a hòmens.

Però durant els darrers trenta anys, la societat espanyola ha sigut protagonista d'un intens procés de canvi social, dels efectes del qual han donat compte diverses investigacions i publicacions (González i Requena, 2005). Referint-se a l'evolució de les relacions de gènere en la societat espanyola, s'ha assenyalat que en l'actualitat hi ha una major heterogeneïtat, tant en la identificació de gènere femenina (que s'emancipa de la seua submissió al patriarcat per a fer-se més polifacètica), com en la masculina, que ara és més plural i autònoma. Més plural perquè s'obri a una nova diversitat de masculinitats heterogènies, divergents i contradictòries entre si; i més autònoma perquè les tals masculinitats es defineixen cada vegada més per les seues pròpies relacions internes de poder, amistat o rivalitat, en lloc de fer-ho com abans per les relacions heterosexuales de domini

sobre les dones (Gil Calvo, 2006: 49). En això hi hauria influït la fragmentació de l'estructura social causada per la irrupció postindustrial de la societat del risc; la ruptura de la continuïtat lineal de les biografies masculines, abans vertebrades per l'ocupació estable i el matrimoni indissoluble, i hui fraccionades tant per l'atur i la precarietat laboral com pel divorci i la desorganització familiar (Gil Calvo, 2006: 51). Semblant esclafit ha reestructurat la masculinitat obrint-la a noves variants.

Ara bé, ¿s'ha produït també un tal pluralisme de la identitat masculina en el món del futbol?, ¿ha canviat el futbol el seu paper en la construcció de la masculinitat dels barons? ¿s'ha produït algun canvi en el *ethos* de gènere del futbol com a conseqüència de la pròpia evolució de les relacions de gènere en la societat espanyola i en relació amb el que s'ha denominat la *crisis de la masculinitat*? I en segon lloc, ¿què ha ocorregut en el cas de les dones que ara estan interessant-se pel futbol?, ¿estan integrant-se en els grups d'aficionats preexistents i majoritàriament compostos per barons?, ¿com se senten entre hòmens? Aquestes son algunes de les preguntes a las que tracta de respondre aquest article en el qual es presenta un resum d'alguns treballs publicats per l'autor als darrers anys (Llopis Goig, 2007; 2008; 2009; 2010). Estos treballs s'han basat en investigacions de caràcter qualitatiu, generalment entrevistes semiestructurades, realitzades a aficionats, grups d'aficionats, entrenadors, professors d'educació física en col·legis d'ensenyament en primària i secundària, futbolistes d'equips juvenils i de primera i de segona divisió del futbol espanyol, així com també en el material empíric obtingut en les nombroses hores d'observació realitzada a estadis de futbol i col·legis d'ensenyança primària i secundària. En segon lloc, les anàlisis que s'inclouen al darrer apartat d'aquest treball es basen en dotze entrevistes amb dones interessades pel futbol i implicades en grups o *penyes* femenines. El treball de camp ha sigut dut a terme pel propi autor del treball entre els anys 2004 i 2007.

L'article es divideix en cinc parts. En la primera s'ofereix una revisió de la literatura sobre la qüestió i es desenvolupa el marc teòric en el qual es recolza la investigació presentada. En les tres següents es presenten i es discuteixen els resultats obtinguts i en la cinquena s'apunten las principals conclusions.

La construcció social de la masculinitat en l'esport

Des dels anys huitanta, la sociologia ha posat en relleu el paper de l'esport en la construcció social de la identitat de gènere. Des de diverses perspectives s'ha evidenciat l'estreta vinculació de l'esport amb el manteniment d'una societat dualitzada al voltant del gènere. En primer lloc s'ha assenyalat la seua configuració com a espai reproductor d'un model de masculinitat hegemònica (Sage, 1990; Messner i Sabo, 1990; Messner, 1992). En segon lloc s'ha mostrat

el seu paper d'iniciació en la configuració d'una identitat masculina que rebutja els valors considerats 'femenins' (Badinter, 1993). En tercer lloc, també s'ha suggerit la seua influència en el sorgiment i augment de la violència masculina (Miedzian, 1995).

L'esport passà a tindre un important paper en la construcció de la masculinitat a partir de la Revolució Industrial, quan l'àmbit familiar i l'educació de fills i filles romangué sota la tutela de les dones. En un tal període històric s'accentuà la divisió de funcions en la llar respecte a etapes històriques prèvies. Sorgí l'ideal burgés de l'ama de casa, i a partir d'ací la socialització del baró havia de basar-se en valors que no tingueren a les dones com a referència, com per exemple, l'individualisme, la independència, l'esperit de lluita, la valentia i la disciplina. Això va conduir els hòmens a la necessitat de crear espais socials en els quals poder descobrir i construir la seua masculinitat (Bonde, 1996: 87). L'esport fou un d'ells. La seua pràctica els permetia construir un cos, unes habilitats motrius i un caràcter que reflectia la competitivitat de la societat moderna (Mosquera i Puig, 2009: 87). En aquest context hi aparegueren esports com la boxa o el rugbi, que contenien fortes dosis de violència i exaltaven la masculinitat. L'esport es convertia així en un *laboratori de masculinitat* (Bonde, 1996).

A Espanya, els esports també es configuraren des dels seus inicis com un espai d'iniciació masculina i reproducció de la masculinitat. Tanmateix, les diferències entre hòmens i dones han sigut, sorprenentment, poc estudiades pel que fa a un esport de tanta rellevància econòmica, social i esportiva en la societat espanyola com el futbol. Hi ha alguns treballs sobre la pràctica femenina d'aquest esport com, per exemple, una investigació en la qual es comparaven les experiències de dones futbolistes professionals a diversos països europeus (Scraton, Fasting, Pfister i Buñuel, 1999: 99-111), i un treball de caràcter periòdic en el que es mostrava el creixent interès de les dones espanyoles per aquest esport (Orúe i Gutiérrez, 2001). Tanmateix, sols dos treballs han examinat empíricament el paper del futbol en la construcció social de la masculinitat: són les investigacions realitzades per Carmen Díez Mintegui (2003: 150-180) i Alberto del Campo (2003: 66-99).

Carmen Díez Mintegui (2003) ha estudiat la forma com s'organitza la pràctica del futbol infantil i juvenil a la província de Guipúscoa. Aquesta investigadora mostrava que aquesta pràctica esportiva s'articulava a partir d'una clara dicotomia entre xics i xiques, en la qual el futbol actuava com a marc de referència i legitimitació per al manteniment d'un espai social on barons rebien una socialització lligada a valors relacionats amb l'èxit i el protagonisme públic. Quasi al mateix temps, l'antropòleg Alberto del Campo senyalava que el futbol constitueix un dels marcs més significatius i densos per a la recreació, construcció i revitalització de la masculinitat tradicional androcèntrica, entesa com a masclista, homofòbica i misògina (del Campo, 2003: 67). Aquest autor concloua que el futbol «recrea

una masculinitat prepotent, en contraposició a arquetipus de comportament considerats oposats a la masculinitat com ara les dones, els homosexuals i els xiquets». Com a actors principals, els futbolistes són socialitzats en tals pautes des que ingressen en els nivells inferiors dels clubs de futbol. Més endavant, quan arriben a l'edat adulta «se'ls exigeix mostrar tots els elements que caracteritzen eixa masculinitat prototípica, incloent la bel·licositat, la homofòbia i la misogínia» (del Campo, 2003: 96), i són els partits de futbol l'espai en el qual eixa masculinitat es recrea amb major densitat.

El treball d'investigació que es presenta en el present article va més enllà d'aquells treballs. En primer lloc, perquè aborda el futbol com a fenomen social, és a dir, no sols com a pràctica esportiva, sinó també com a espectacle o producte de consum amb una profunda significació cultural. En segon lloc, perquè no se circumscriu, com passa amb els estudis de Díez Mintegui (2003), a la pràctica esportiva de xiquets i adolescents. Juntament amb estos, inclou també la pràctica futbolística de jòvens i adults. I en tercer lloc, perquè de la mateixa manera que el postfeminisme multicultural ha mostrat que la identitat femenina no és una «essència unidimensional» sinó un ventall de possibilitats (Butler, 2001; Haraway, 1995), la investigació sobre la masculinitat no pot estar dominada per una visió essencialista d'aquesta segons la qual allò masculí es defineix simplement com la carència d'allò femení. Els treballs que es veren afectats per tal tipus de plantejaments estarien descuidant les relacions d'oposició que s'estableixen entre las diverses masculinitats, cosa que resulta fonamental per a entendre els processos de construcció social de la masculinitat en la societat actual.

El treballs que ací es resumeixen tenen com a punt de partida del concepte de *masculinitat hegemònica* de Robert W. Connell, que ha desenvolupat un model de quatre categories per a organitzar i ordenar l'espai de les masculinitats (Connell, 1997: 31-48). Segons Connell hi ha un tipus de masculinitat, l'*hegemònica* que domina les tres restants (*còmplice*, *subordinada* i *marginada*). La *masculinitat hegemònica* es relaciona amb la heterosexualitat, l'autoritat, la força i la resistència física. Ara bé, tot i que sols és estrictament aplicable a uns pocs hòmens, són molts els que es beneficien de la posició dominant d'aquest tipus de masculinitat en l'estructura social. A aquest benefici Connell el denomina «dividend patriarcal», i considera que els que s'aprofiten d'ells encarnen la *masculinitat còmplice*. Així mateix, assenyala l'existència de dos tipus de masculinitat més: la subordinada i la marginada. La *masculinitat subordinada* és aquella que es desvia de la norma heterosexual dominant per la qual cosa la seua legitimitat resulta sospitosa, però a la qual es tolera amb certa displicència (l'efeminament i l'homosexualitat, per exemple). Per últim, la *masculinitat marginada* inclou tant les masculinitats desviades (pederastes, proxenetes...) com aquelles masculinitats allunyades de la norma dominant que procedeixen de grups ètnics socialment exclosos (Connell, 1997: 40-43).

L'objectiu principal dels treballs que ací es resumeixen és investigar fins a quin punt, el futbol a Espanya, pot seguir sent vist com una manifestació de la mencionada masculinitat hegemònica. Però sobre tot, es pretén indagar els processos que reforcen la pervivència d'aquest tipus de masculinitat. Y per a això, el concepte de masculinitat còmplice, proposat por Connell, resulta poc apropiat. Encara que Connell suggereix que «els hòmens que aviven els partits de futbol en el seu televisor» podrien ser englobats sota la categoria de la masculinitat còmplice (Connell, 1997: 41), aquest treball revela que un tal comportament no és extrapolable a l'ample espectre de manifestacions de masculinitat que es desenvolupen en el món del futbol, tant si s'atén a les relacions entre entrenadors i futbolistes en els partits o sessions d'entrenament, com si es fa referència a les relacions entre xiquets o jóvens –que juguen a futbol en categories inferiors– i els seus pares, o si del que es tracta és de les relacions que s'estableixen entre els aficionats i els components del seu equip de futbol en un estadi. En totes aquestes relacions, la major part d'entrenadors, aficionats i pares dels jugadors juvenils exalten i reforcen l'adquisició de pautes de masculinitat hegemònica protagonitzant comportaments i realitzant comentaris que poc tenen a veure amb els que, per exemple, es realitzen a l'interior d'una llar davant el televisor. El que hi ha en tals casos no és *complicitat* sinó *exaltació*. Por això, se'ls proposa la denominació de *masculinitats inductores*, doncs els seus comportaments s'orienten i tenen com finalitat principal que els futbolistes *apreguen* o *representen* una *masculinitat hegemònica*.

Aprenent la masculinitat hegemònica

La investigació empírica portada a terme ha permès constatar que el futbol és un dels grans referents en la construcció de la identitat masculina dels xiquets espanyols. La investigació realitzada s'ha centrat en tres escenaris: els col·legis, els espais públics i els camps de futbol de clubs que compten amb equips en categories inferiors.

En els col·legis, la pràctica del futbol continua sent un element central en la construcció social de la masculinitat: des d'edats molt primerenques els xiquets vesteixen les samarretes dels seus ídols de la primera divisió del futbol espanyol, intercanvien cromos amb les fotografies d'estos, i aprofiten qualsevol temps d'esbarjo per a disputar un partit en un improvisat terreny de joc. Per als xics, la pràctica del futbol funciona com un proveïdor de relacions socials, distracció i afirmació personal que proporciona un sentit d'identitat i pertinença al grup. En això, la pràctica de futbol no ha variat massa durant les últimes dècades.

Tanmateix, el futbol ja no te l'absoluta exclusivitat que tingué antany en la construcció social de la masculinitat. Mentre que fa tres dècades que aquells xics

que no se sentien interessats pel futbol o es mostraven poc aptes per a la pràctica d'aquesta modalitat esportiva, eren vistos com persones estranyes, en l'actualitat el desinterès pel futbol ja no situa automàticament un xic en una posició secundària o marginal. Però a més a més, la pràctica del futbol no és exclusiva dels barons. Cada vegada és més habitual que les xiques s'entremesclen amb els xics en la pràctica del futbol que té lloc en els col·legis. Tanmateix, tals xiques solen deixar de fer-ho al voltant dels 11-12 anys d'edat.

El segon espai sobre el que es desenvolupa el treball d'observació en què es basaren les investigacions que ací es resumeixen es refereix als parcs i espais públics. En les ciutats de tamany mitjà i menut, així com als parcs i als carrers de determinats barris de les grans ciutats espanyoles, encara és possible trobar-se amb xics que juguen a futbol en espais adaptats o improvisats terrenys de joc. Aquesta pràctica ha anat disminuint de manera considerable en les últimes dècades al compàs del procés d'urbanització i modernització de la societat espanyola, però encara es troba present. En estos espais oberts, la pràctica del futbol recrea les actituds i comportaments de l'esport d'adults en major mesura que quan es practicat en el col·legi sota la tutela dels educadors. L'anàlisi de les interaccions i intercanvis que s'estableixen entre els xiquets als parcs i espais públics revela l'adopció d'un gran nombre de conductes i actituds que provenen del futbol professional: la forma com es disputa el baló, la intensitat i agressivitat que s'imprimeix a les jugades, les instruccions i crits que es fan els uns als altres o la manera de celebrar els gols i les victòries de l'equip del qual formen part. La participació de les xiques en estos espais és pràcticament inexistent.

Però ha sigut en les categories inferiors dels equips de futbol professional on s'ha observat un vertader contrast respecte a la pràctica d'aquest esport en col·legis i espais públics. En les mencionades categories inferiors d'equips de futbol, els xiquets i adolescents exhibien uns comportaments molt més agressius i competitius, en els quals el futbolista professional apareix com grup de referència per aspiració. Això és clarament visible en els partits de futbol de les categories cadets i juvenil (15-16 i 17-18 anys, respectivament), i les entrevistes amb xiquets d'aquelles edats ho pogué confirmar.

Dos actors tenen una especial influència en estos jòvens que formen part de categories inferiors: els entrenadors i els pares. Els primers exerceixen un rol crucial en la construcció de la masculinitat dels jòvens futbolistes. Les entrevistes i l'observació de camp permeteren comprovar que abunden els entrenadors que els transmeten la idea que qualsevol recurs pot ser vàlid per evitar encaixar un gol, per desfer-se d'un contrari o per a aconseguir introduir la pilota en la porteria contrària: empentes, xocs físics o agressions verbals. La majoria d'entrenadors anima els seus jugadors a manifestar-se d'una manera agressiva en el terreny de joc. Segons ells, això els converteix en hòmens i els forja com a futbolistes.

Però els entrenadors no estan sols en el seu interès per modelar els seus xics amb les pautes d'una masculinitat hegemònica. La majoria de pares d'estos jugadors transmeten als seus fills un missatge molt similar al que transmeten els entrenadors, orientat a reforçar conductes i actituds competitives i agressives. En les observacions de camp es pogué comprovar com els pares que acompanyen els seus fills els animen a demostrar la seua virilitat en el terreny de joc i a enfrontar-se a l'equip rival amb agressivitat i hostilitat. Així doncs, el futbol desempenyora un paper rellevant en la construcció social de la masculinitat dels xiquets. Es pot concloure que quan aquest és practicat a l'àmbit escolar, la supervisió dels professors d'educació física impedeix de convertir-lo en un dispositiu de construcció de masculinitats hegemòniques. Tanmateix, en la mesura que aquesta pràctica esportiva s'allunya de les etapes inicials i de l'àmbit de l'educació formal, per a situar-se en categories inferiors de clubs de futbol, comença a detectar-se l'activació de nombrosos estereotips relacionats amb la masculinitat hegemònica, com ara la virilitat, l'agressivitat física, el control emocional i la competitivitat. Així, en els equips de les categories inferiors dels clubs de futbol professional hi ha un permanent reforç d'aquesta masculinitat per part de pares i entrenadors i s'orienta els xiquets cap a models de comportament físicament agressius, competius i bel·licosos. A més a més, la no demostració d'un comportament viril desperta recels misògins: el pitjor que se li pot dir a un futbolista és que «es comporta com una xica».

En definitiva, la pràctica del futbol a l'escola no estaria actuant com a espai de reproducció d'una masculinitat hegemònica, situació aquesta que podria explicar-se pel paper exercit pels professors d'educació física i per la creixent presència d'algunes xiques en aquesta pràctica. La situació canvia radicalment quan els xics comencen a jugar en categories inferiors d'equips de futbol professional. En estos casos s'activen les expectatives de pares i entrenadors que comencen a orientar als xiquets cap a l'adquisició d'actituds y comportaments propis d'una masculinitat hegemònica. Els seu paper en un tal procés, per tant, no és el de còmplices, sinó el d'inductors: exalten les formes de la masculinitat hegemònica i suggereixen als jóvens que aquesta és una ferramenta indispensable per a l'èxit futbolístic. Aprofitant la seua posició superior al si de la família i del club –com a pares i com a entrenadors, respectivament– orienten els joves a la interiorització i desenvolupament d'actituds i comportaments propis de la masculinitat hegemònica.

Representant la masculinitat hegemònica

Els comportaments d'inducció de masculinitats hegemòniques encara es manifestaran de manera més clara en altres dos escenaris: els estadis dels clubs professionals i els locals de les *penyes* d'aficionats. En l'apartat anterior asse-

nyalava que tant els pares com els entrenadors dels joves futbolistes els induïen a l'adquisició d'una masculinitat hegemònica aprofitant la seua posició familiar i organitzativa superior. En aquest apartat es vorà que als estadis de futbol i en els locals de les *penyes*, els aficionats, en tant que aficionats o consumidors de futbol, indueixen als futbolistes professionals a la representació de la masculinitat hegemònica.

Pel que fa als estadis de futbol, el treball d'observació ha palesat clarament que en estos es registren nombrosos episodis d'exaltació de la masculinitat hegemònica per mitjà dels quals es pressiona i s'indueix els futbolistes a exercir-la. Parafraçant Michael A. Messner (1992) podria dir-se que els estadis constitueixen espais homosocials creats per a contrarestar la por a una feminització dels hòmens en la societat industrial. Aquest autor ha sostingut que el desenvolupament i la consolidació d'esports amb un fort component violent, com el futbol, podria ser interpretada com una reacció al canvi de relacions de gènere demandat pels moviments feministes. Els estadis s'haurien convertit així en l'espai social de celebració i exaltació d'aqueixa *masculinitat hegemònica* desafiada. Els aficionats exigeixen als seus futbolistes un elevat esforç físic, no tindre por al contacte amb els jugadors de l'equip rival i entregar-se apassionadament a l'enfrontament. Han de sentir els colors de l'equip i suar la samarreta. A canvi reben unes quantitats econòmiques absolutament desorbitades.

Els aficionats exigeixen fortalesa i entrega als seus jugadors. Se'ls demanda un caràcter bel·licós que es justifica per l'elevada competitivitat del joc. Tant és així que aquells jugadors que encarnen aquest prototip de bel·licositat són convertits en icones de la masculinitat. Aquell futbolista el rendiment del qual no s'ajusta a aquesta exigència d'esforç físic, entrega i virilitat, serà escridassat pels aficionats que també protestaran quan perceben que un jugador no ha corregut el suficient per controlar una pilota o ha evitat el xoc amb un futbolista rival per temor a una lesió. Sols romandran exemptes d'aquesta exigència els golejadors, els jugadores que compensen una possible manca d'entrega o esforç físic amb dosis de creativitat o efectivitat.

Però en els estadis de futbol, no són sols els futbolistes els que representen una masculinitat hegemònica. També ho fan aquells aficionats que des de les graderies exigeixen més virilitat als futbolistes per la manera en què ho exigeixen. I tals demandes de masculinitat són presenciades per part dels aficionats d'edats joves, ja que a Espanya és molt freqüent que els més jòvens acompanyen els seus pares a l'estadi. Allí, els xiquets tenen l'oportunitat de veure un ample repertori de comportaments paternals inèdits a altres esferes de la vida familiar. Allí veuen als seus pares enfadar-se, increpar l'àrbitre, insultar els jugadors de l'equip contrari o exigir més duresa als del seu mateix equip. Aquesta «escola de masculinitat» culmina en molts casos amb una velada invitació a la iniciació. Sovint els pares reforcen positivament la iniciació dels seus fills en aquest tipus de comportaments, dels quals arriben a sentir-se satisfets i orgullosos.

Evitant la masculinitat hegemònica

La masculinitat hegemònica, tanmateix, no sols és una qüestió d'aprenentatge i representació, és també una cosa que en ocasions tracta d'evitar-se. Aquesta secció es desenvolupa a partir de les dades empírics obtingudes en les dotze entrevistes portades a terme amb dones interessades pel futbol i implicades en grups o *penyes* femenines tal com ja s'ha avançat en l'apartat introductor.

Prèviament, però, cal introduir un comentari sobre el que signifiquen les *penyes* al si del futbol espanyol. Les *penyes* són grups d'amics i aficionats que es troben regularment amb l'objecte de presenciar partits dels seus equips de futbol o parlar d'estos. Algunes *penyes* tenen seu en les instal·lacions del mateix club del qual es declaren seguidores, si bé la majoria es reuneixen en bars que converteixen en vertaderes seus. Els membres de la *penya* es veuen amb regularitat, a vegades tres voltes a la setmana i la seua presència és important en la cultura futbolística espanyola.

En aquest context, una part de les dones que durant els darrers anys han començat a sentir-se atretes pel futbol masculí assenyalen que no volen limitar-se a ser simples espectadores dels partits dels seus equips, ja que volen progressar com a aficionades per anar més enllà del que consideren el consum de futbol com a mer producte d'entreteniment. Tanmateix, les seues trajectòries com a aficionades al futbol no es troben lliures de dificultats. En primer lloc, perquè molt sovint se senten incòmodes entre hòmens, que no solen acaptar-les com a aficionades al futbol, i acaben sentint-se excloses inclús quan el seu paper és el de simples espectadores. Senten que els hòmens les rebutgen sobre la base d'allò que es l'únic rol legítim que els permeten exercir en l'esport, és a dir, «mirar, donar suport i admirar» (Scraton, 1995: 122). En segon lloc, perquè a elles els agradaria trobar-se implicades en el futbol masculí i poder integrar-se en les *penyes* existents per a presenciar i comentar els partits de futbol dels seus equips. Tanmateix, se senten incòmodes dins de les *penyes* tradicionals, com a conseqüència del seu fort *ethos* masculí i del que podria considerar-se com la seua «impenetrabilitat cultural» per raons de gènere.

Al justificar els motius pels quals han sigut creades aquestes *penyes* les entrevistades assenyalen el seu descontent amb el paper de meres acompanyants i afirmen que assisteixen als partits de futbol per la simple raó que estan interessades per aquest esport. Aquestes dones afirmen estar interessades pel futbol i es declaren autèntiques seguidores dels seus equips, cosa que a vegades resulta difícil d'acceptar per bona part dels hòmens espanyols que els neguen capacitat per a gaudir i entendre un partit de futbol.

La resistència d'alguns barons a acceptar les opinions i comentaris de les dones sobre el futbol és, sens dubte, una de les raons que més empenta a les darreres a buscar un espai propi en el qual poder gaudir del futbol. Les entrevistades

afirmen que quan es limiten a ser simples espectadores dels partits de futbol se les tracta bé, inclús que els hòmens poden arribar a ser amables amb elles i propinar-los somriures de complicitat. Ara bé, en el moment que s'atreveixen a opinar sobre el curs d'un partit de futbol, a donar el seu punt de vista sobre la col·locació d'un jugador en el camp o a jutjar la tàctica d'un equip, aleshores ells exhibeixen la seua tendència a desqualificar despectivament o amb indiferència la dona que ha realitzat el comentari.

Aquestes troballes confirmen els resultats que Woodhouse i Williams obtingueren prèviament en el context anglès: les dones aficionades a esports de masses masculins sovint es troben amb la situació que els hòmens qüestionen les seues pautes de suport i seguiment dels equips i neguen l'autenticitat de seua afició al futbol (Woodhouse i Williams, 1999). I donat que la trajectòria d'un aficionat al futbol s'articula essencialment mitjançant la interacció social, les dones aficionades a esports de masses masculins, com el futbol, solen trobar-se amb limitacions estructurals en la seua progressió cap als nivells més alts de la seua trajectòria com a aficionades (Crawford, 2004: 47). Aquesta percepció de limitació és un dels principals desencadenants de la decisió de crear o pertànyer a una *penya* femenina en la majoria de les entrevistades.

Ara bé, no totes les entrevistades que pertanyen a una *penya* femenina s'hi impliquen per les mateixes raons. També hi hagué entrevistades que afirmaren pertànyer a una *penya* de dones simplement perquè als seus marits, nuvis o amics no els agradava el futbol. Altres dones assenyalaren que no els agradava «estar sense companyia femenina enmig de tants hòmens», o que no s'atrevien a anar soles a l'estadi. I per últim, altres dones comentaren que no estaven a gust amb els seus marits a l'estadi perquè ells nos els deixaven expressar-se lliurement o perquè elles no se sentien lliures d'expressar-se a la seua manera quan ells estan presents. Tals troballes mostren la importància del sentit de «comunitat» per a les aficionades espanyoles al futbol. Per altra banda, tot i que el sentit de pertinença ha sigut tradicionalment una part essencial de l'atracció que exercia la identificació amb un equip de futbol, cada vegada és més freqüent que els individus conformen les seues lleialtats futbolístiques a partir de raons molt variades.

Els grups de seguidors d'un equip de futbol no sols es defineixen per un sentit compartit de pertinença, sinó també per patrons d'exclusió i inclús oposició cap a altres (Crawford, 2004: 53). En aquest sentit, la creació de *penyes* femenines podria ser conceptualitzada com un intent de lluitar contra l'exclusió a la qual es troben sotmeses en els estadis per la seua condició de dones, així com un intent d'oposar-se al fort *ethos* masculí que caracteritza al món del futbol. Això seria el que constitueix el sentit de «comunitat» propi de les *penyes* femenines espanyoles. Caldria matisar, per altra banda, que la seua oposició a les actituds masculistes dels hòmens no les condueix a definir les seues *penyes* com a feministes. La major part d'entrevistades rebutjà el qualificatiu de «feminista» com a terme que

poguera definir l'orientació de les *penyes* a les quals pertanyien. Insistien que les seues *penyes* són com les dels hòmens, és a dir, responen al mateix estímul inicial: tractar de gaudir del futbol en un ambient propici.

Com s'acaba de comprovar, les entrevistades han insistit en la idea que les seues *penyes* «són com les dels hòmens». Ara bé, hi ha un parell de diferències que convé destacar, tant en allò que es refereix a l'activitat social que realitzen com en allò relatiu als requisits d'accés, ja que en la majoria de *penyes* de dones s'impedeix l'ingrés als hòmens, així també com a aquelles adolescents de les quals se sospita que l'únic que pretenen és accedir als futbolistes. En primer lloc, en relació amb l'activitat social de la *penya*, el principal obstacle que tenen per a organitzar-se i compartir la seua afició són les dedicacions domèstiques. El problema consisteix que el ritme de la competició futbolística té difícil encaix amb les possibilitats de temps lliure d'aquestes dones, d'ací que les seues *penyes* no puguen mantindre la mateixa activitat que las dels hòmens. Per això aquestes aficionades es veuen obligades a compatibilitzar la seua afició al futbol amb les constriccions que es deriven de les seues responsabilitats domèstiques. En segon lloc, la limitació d'admissió als hòmens és una prohibició menys radical del que a primera vista pot semblar, ja que quan organitzen algun sopar o acte lúdic no és del tot infreqüent que les acompanyen alguns hòmens. Tanmateix, es mantenen fermes en la seua idea de no admetre els hòmens com a socis.

Les *penyes* tradicionals compostes de manera majoritària i aclaparadora per homes, no prohibeixen l'entrada de dones, però exhibeixen una «barrera cultural» tan infranquejable que elles no s'atreveixen a travessar-la. Fóra completament inimaginable, tant per als hòmens com per a les dones, que una dona entrara en un bar en el qual es troba la seu d'una *penya* tradicional i s'assentara a conversar amb la resta de *penyistes* (membres de la *penya*). Back i els seus col·laboradores han assenyalat referint-se al futbol que el «tiquet cultural» que permet l'accés a una comunitat o grup d'aficionats sempre implica més que un intercanvi econòmic (Back, Crabbe i Solomos, 2001). Els límits d'inclusió i exclusió dins d'una comunitat determinada estan mediat culturalment. En aquest sentit, el «tiquet cultural» pot ser obtingut amb més facilitat per aquells que millor poden adaptar-se a les normes de la comunitat. Tanmateix, aquells que tenen menys diferències «flexibles», per exemple per raons de gènere (i també de grup ètnic), es trobaran amb més dificultats per a accedir a l'interior del grup (Crawford, 2004: 55).

Per últim, en relació amb la limitació d'accés a xiques en edat adolescent, les entrevistades assenyalaren que les xiques no constitueixen vertaderes aficionades al futbol: han substituït els seus ídols musicals i cinematogràfics per futbolistes que, en l'actualitat, tenen molta més presència en els mitjans de comunicació. Així, la representació masculina de les dones en l'esport com a simples acompanyants és una altra de les raons que les *penyes* femenines no permeten l'entrada a aquelles adolescents que acabarien consagrants l'estereotip masclista en les seues *penyes*.

Recapitulació i conclusions

A Espanya, el futbol ha estat tradicionalment un espai en el qual els hòmens se sentien com a tals i podien recrear la seua masculinitat. L'objecte d'aquest treball ha sigut examinar en quina mesura pot afirmar-se que les grans transformacions socials i culturals que durant les darreres tres dècades ha experimentat la societat espanyola tenen un equivalent en el món del futbol. Més concretament, s'ha pretès analitzar si el major pluralisme i heterogeneïtat que caracteritza a la construcció de les masculinitats en la vida social espanyola, es registra també en el món del futbol. Per a això s'ha recorregut a la informació obtinguda per mitjà d'una investigació qualitativa, en la qual s'observà i entrevistà aficionats, entrenadors, mestres d'educació física i futbolistes juvenils i professionals durant nombroses hores, així també com dotze dones interessades pel futbol i implicades en *penyes* femenines

Les investigacions resumides en aquest treball han mostrat, per una banda, que el futbol espanyol segueix sent un espai social «masclista», aliè a les tendències de «redefinició de la masculinitat» identificades a altres modalitats esportives (Mosquera i Puig, 2009). Per altra banda, s'ha comprovat que la masculinitat hegemònica es reproduïx mitjançant processos d'aprenentatge i processos de representació. Els processos d'aprenentatge de la masculinitat hegemònica tenen lloc en les categories inferiors de clubs de futbol. Ahí, un bon nombre d'entrenadors i pares de jugadors orienten els joves a comportar-se virilment, agressivament i competitivament. Ambdós actuen, doncs, com a facilitadors de l'adopció d'una masculinitat hegemònica. Per això aquest treball proposa que siguin considerats com a representants d'un tipus de masculinitat que cabria definir com a *masculinitat inductora*. La investigació ha mostrat que aquesta inducció de comportaments virils i competitius no es produeix en la pràctica del futbol que té lloc dins de col·legis d'educació primària i secundària, on l'acció dels professors d'educació física, així com la reduïda encara que creixent presència de xiques, confereix al joc una dinàmica distinta.

Els processos de representació de la masculinitat hegemònica tenen lloc en els estadis de futbol i en els seus «apèndixs», els locals on es reuneixen les *penyes* d'aficionats. En els estadis, els aficionats demanen als seus jugadores una demostració constant de masculinitat, un comportament viril i una entrega física total. Els futbolistes hauran d'encarnar eixa masculinitat hegemònica per a no ser escridassats des de les graderies. Els aficionats actuen, per tant, com a inductors de tals masculinitats hegemòniques.

La masculinitat hegemònica es reproduïx en el món del futbol gràcies a processos d'aprenentatge i representació. Ambdós processos estan induïts. El primer, per pares i entrenadors. El segon, per aficionats i espectadors. És obvi que no tots els pares, entrenadors, aficionats i espectadors actuen així, però l'estudi

ha palesat que no són pocs els que sí que ho fan. En qualsevol cas, l'anàlisi ha permès entendre per què en el futbol espanyol no hi ha hagut una evolució de les dinàmiques de construcció de la masculinitat associades a aquest equivalents a les que s'han donat en altres àmbits de la vida social espanyola. L'anàlisi, a més a més, ha permès afegir un tipus més de masculinitat al model teòric de Connell (1997): les *masculinitats inductores*, definides com aquelles que faciliten activament la reproducció de la masculinitat hegemònica. No es tracta, per tant, d'un tipus de masculinitat que es limita a viure del seu «dividend patriarcal», com Connell suggereix que fan les masculinitats còmplices. Les masculinitats que s'expressen en els estadis i en els camps de futbol actuen com a inductores del desenvolupament i reproducció social de la masculinitat hegemònica: faciliten el seu aprenentatge i demanden la seua representació.

El resultat del panorama descrit en aquest treball és el que podria anomenar-se com la «impenetrabilitat femenina del futbol». Aquesta impenetrabilitat té el seu revers en la dificultat de constitució d'un espai futbolístic netament femení. El futbol no figura entre els deu primers esports practicats per les dones i la seua pràctica federada suposa menys del dos per cent del total de llicències del futbol espanyol. Per altra banda, l'elevada presència d'hòmens en el futbol femení, tant a escala directiva com tècnica, així com el seu caràcter *amateur* i la seua recent estructuració competitiva, posen de manifest el llarg camí que encara els resta per recórrer.

Una conseqüència d'aquesta «impenetrabilitat femenina» del futbol és la creació de *penyes* estrictament femenines, on les dones troben un espai d'alliberació de la dominació masculina del futbol i una espècie de «individualització de gènere» (Ortega, 1996: 309-324; Puig, 2000: 99-102) orientada al gaudiment del futbol. Pertànyer a una d'aquestes *penyes* els permet afermar el seu interès particular pel futbol i crear un espai propi al voltant d'aquest esport que no troben en la resta de *penyes*, marcades per un *ethos* fortament masculí que actua com a barrera per a l'entrada de las dones.

Les *penyes* femenines són espais de sociabilitat amb un component lúdic que, en alguns casos, han sortit per agrupar a dones que no tenien amb qui anar a presenciar els partits de futbol dels seus equips als estadis. Algunes dones s'han associat a aquestes *penyes* per a aconseguir que els seus marits no miren malament la seua assistència als estadis i, per últim, altres ho han fet per evitar assistir a l'estadi amb els seus marits ja que a ells els desagrada que elles s'expressen lliurement als estadis. La seua pertinença a les *penyes* la viuen com una experiència alliberadora que els permet gaudir del seu esport favorit des d'una perspectiva pròpia. Les *penyes* femenines permeten a les aficionades lluitar contra l'estereotip que els atribueix una total ignorància i incapacitat per a gaudir i entendre el futbol.

Referències

- Back, L., Crabbe T. i Solomos, J. (2001), *The Changing Face of Football: Racism, Identity and Multiculture in the English Game*. Oxford: Berg.
- Badinter, E. (1993). *XY La Identidad Masculina*. Madrid: Alianza.
- Bonde, H. (1996). Masculine Movements: Sport and Masculinity in Denmark at the Turn of the Century. *Scandinavian Journal of History*, 21, 63-89.
- Butler, J. (2001). *El Género en Disputa*. México: Paidós.
- Connell, R. W. (1997). La Organización Social de la Masculinidad. En T. Valdés i J. Olavarria (Eds.), *Masculinidad/es: Poder y Crisis* (pp. 31-43). Santiago: Isis y Flacso-Chile.
- Crawford, G. (2004). *Consuming Sport: Fans, Sport and Culture*, London: Routledge.
- Del Campo, A. (2003). Cuestión de Pelotas. Hacerse Hombre, Hacerse el Hombre en el Fútbol. En, J. M. Valcuende i J. Blanco (Ed.), *Hombres. La Construcción Cultural de las Masculinidades* (pp. 66-99). Madrid: Talasa.
- Diez Mintegui, C. (2003). Deporte, Socialización y Género. En F. X. Medina i R. Sánchez (Eds.), *Culturas en Juego. Ensayos de Antropología del Deporte en España* (pp. 150-180). Barcelona: Icaria.
- Gil Calvo, E. (2006). *Máscaras Masculinas*. Barcelona: Anagrama.
- González, J. J. i Requena, M. (2005). *Tres Décadas de Cambio Social en España*. Madrid: Alianza.
- Haraway, D. (1995). *Ciencia, Cyborgs y Mujeres*. Madrid: Cátedra.
- Llopis Goig, R. (2007). Female football supporters' communities in Spain: A focus on women's peñas. En J. Magee, J., Caudwell, K. Liston i Sh. Scraton, (Eds.), *Women, Football and Europe: Histories, Equity and Experiences* (pp. 175-189). Oxford: Meyer and Meyer Sport.
- Llopis Goig, R. (2008). Learning and representation – The construction of masculinity in football. An analysis of the situation in Spain. *Sport in Society*, 11(6), 685-695.
- Llopis Goig, R. (2009). ¿Fuera de juego? Las peñas de mujeres en el fútbol español. *Sistema*, 210, 113-126.
- Llopis Goig, R. (2010). Masculinidades inductoras. La construcción de la masculinidad en el fútbol español. *Sistema*, 217, 61-76.
- Messner, M. A. (1992). *Power at Play: Sports and the Problem of Masculinity*. Boston: Beacon Books.
- Messner, M. A. i Sabo, D. F. (1990). *Sport, Men and the Gender Order*. Illinois: Human Kinetics Books.
- Miedzian, M. (1995). *Chicos Son, Hombres Serán*. Madrid: Horas y Horas.
- Mosquera, M. J. i Puig, N. (2009). Género y edad en el deporte. En M. García Ferrando, N. Puig i F. Lagardera (Eds.), *Sociología del Deporte*. Madrid: Alianza Editorial.

- Ortega, F. (1996). La esquivia igualdad: el género y sus representaciones sociales. En M. A. García de León, M. García de Cortázar i F. Ortega, *Sociología de las mujeres españolas* (pp. 309-324). Madrid: Editorial Complutense.
- Orúe, E. i Gutiérrez, S. (2001). *Locas por el Fútbol. De las Gradass al Vestuario*. Madrid: Temas de Hoy.
- Puig, N. (2000). Proceso de individualización, género y deporte. *Apunts, Educación Física y Deportes*, 59, 99-102.
- Sage, G. H. (Ed.) (1990). *Power and Ideology in American Sports*. Illinois: Human Kinetics Books.
- Scraton, S. (1995). Boys Muscle in Where Angels Fear to Tread: Girl's Sub-Culture and Physical Activities. En C. Critcher, P. Bramham i A. Tomlinson (Eds.), *Sociology of Leisure: A Reader*. London: E & FN Spon.
- Scraton, S., Fasting, K., Pfister, G. i Buñuel, A. (1999). It's still a Man's Game? The experiences of Top-Level European Women Footballers. *International Review for the Sociology of Sport*, 34(2), 99-111.
- Verdú, V. (1980). *El fútbol; Mitos, ritos y símbolos*. Madrid: Alianza Editorial.
- Woodhouse, D. i Williams, J. (1999). *Offside? The Position of Women in Football*. Reading: South Street.